

УДК 372.461

Валентина Каліш,
кандидат педагогічних наук, доцент кафедри
загального мовознавства та української філології
Глухівського національного педагогічного
університету імені Олександра Довженка
Валентина Собко,
кандидат педагогічних наук, доцент кафедри
теорії і методики початкової освіти
Глухівського національного педагогічного
університету імені Олександра Довженка

ФОРМУВАННЯ ЧУТТЯ МОВИ В МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ РОБОТИ НАД ХУДОЖНІМИ ТЕКСТАМИ

У статті розглядається формування мовного чуття молодших школярів на початковому етапі шкільної освіти. Обґрунтовується доцільність вироблення в учнів мовного чуття та висвітлюються особливості діяльності вчителя-класовода, спрямованої на його формування під час аналізу різних видів художніх текстів. Пропонуються вправи і завдання, метою яких є розвиток у школярів чуття слова, розуміння доцільності його уживання у відповідних комунікативних ситуаціях, уміння відчувати й оцінювати його художньо-виразовий, естетичний потенціал, користуватися засобами мови залежно від мети висловлювання у процесі роботи над текстами-описами.

Ключові слова: мова, мовлення, мовна особистість, мовленнєва діяльність, мовне чуття, текст, художній текст, текст-опис.

В статье рассматривается формирование языкового чутья младших школьников на начальном этапе школьного образования. Обосновывается целесообразность выработки в учащихся языкового чутья и освещаются особенности деятельности учителя-классовода, направленной на его формирование в процессе анализа разных видов художественных текстов. Предлагаются упражнения и задания, целью которых является развитие у школьников чутья слова, понимания целесообразности его употребления в соответствующих коммуникативных ситуациях, умения чувствовать и оценивать его художественно-выразительный, эстетический потенциал, пользоваться средствами языка в зависимости от цели высказывания в процессе работы над текстами-описаниями.

Ключевые слова: язык, речь, языковая личность, речевая деятельность, языковое чутье, текст, художественный текст, текст-описание.

The article deals with the elementary pupils' linguistic ability forming at the primary stage of schooling. Pupils' linguistic ability developing expediency is proved and the peculiarities of class master's activity aimed at its (the pupils' linguistic ability) forming during different kinds of fictions analyses are explained. The exercises and the tasks for the developing of pupils' linguistic ability on the level of a word, for its using properties understanding in the given communicational situations, for the ability to evaluate and to estimate its expressive and aesthetic potential, to use the means of language depending on the aim of utterance while working at the texts-description.

Key words: *language, speech, language personality, speech activity, linguistic ability, text, fiction, text-description.*

Актуальною у світлі сучасних наукових парадигм, що ґрунтується на принципі антропоцентризму, є проблема взаємозв'язку мови та особистості, здатності людини до породження і розуміння мовлення. Відтак, у науковий обіг лінгвістики, психолінгвістики, лінгвокультурології, лінгвометодики активно входить термін «мовна особистість», «що й засвідчує намагання сучасної науки через аспекти мовної особистості пізнати феноменальність людини, бо її розвиток поза мовною особистістю є нереальним» [4, с. 26].

Незважаючи на різноаспектне вирішення означеної проблеми, окремі питання на сьогодні залишаються актуальними і потребують подальших досліджень. Це стосується і визначення змісту самого поняття «мовна особистість», її структури, типології, чинників, які визначають шляхи її формування, і методичних технологій її становлення та розвитку.

Як показав аналіз наукової літератури, поняття мовна особистість розглядалося ще древніми мислителями, у філософії і психології XVIII ст. (І. Гердер, Е. Кондильяк), у працях Р. Будагова, Ф. Буслаєва, В. Виноградова, В. фон Гумбольдта, Е. Косеріу, О. Потебні, О. Шахматова та інших відомих мовознавців минулих століть. На сьогодні проблемі формування мовної особистості приділяється значна увага у лінгвістиці, психолінгвістиці та лінгводидактиці, зокрема у наукових розвідках Ф. Бацевича, Г. Богіна, Л. Варзацької, М. Вашуленка, С. Карамана, В. Карасика, Ю. Караулова, В. Кононенка, О. Леонтєва, В. Маслової, Л. Мацько, В. Мельничайка, М. Пентилюк, Л. Паламар, П. Селегея, Л. Скуратівського, Л. Струганець, Т. Симоненко, І. Хом'яка, Г. Шелехової та ін. Відтак аналіз наукової літератури, присвячений порушеній проблемі, дає можливість стверджувати, що найчастіше дослідники спираються на визначення мовної особистості, запропоноване Ю. Карауловим: «Сукупність здатностей і характеристик людини, що зумовлюють створення і сприйняття нею мовленнєвих утворень (текстів), які вирізняються а) ступенем структурно-мовної складності, б) глибиною і точністю відображення дійсності, в) відповідною цільовою спрямованістю» [2, с. 3]. Саме Ю. Караулов як

автор поняття «мовна особистість» виокремив у її структурі три основні рівні: вербально-семантичний (лексикон особистості); лінгво-комунікативний (тезаурус особистості); мотиваційний (прагматикон особистості). Відтак, С. Куранова у праці «Основи психолінгвістики» розглядає мовну особистість як багаторівневу функціональну систему, що містить три рівні: володіння мовою (мовна компетенція), володіння засобами здійснення мовленнєвої взаємодії (комунікативна компетенція), знання світу (тезаурус) [3, с. 198]. Є. Бориштейн наголошує на соціокультурних особливостях розгляданого феномену, підкреслюючи, що мовна особистість – це система, яка виникає в суспільстві і розвивається, ґрунтуючись на здатності вираження і закріплення соціальних відносин і взаємодій [1]. В. Карасик розробляє соціально-статусний підхід до вивчення мовної особистості з урахуванням ціннісного (аксіологічного), пізнавального (когнітивного) і поведінкового аспектів. Теоретичним підґрунтям для сучасної лінгвометодики можуть слугувати праці Л. І. Мацько. На її думку, мовна особистість – це узагальнений образ носія мовної свідомості, національної мовної картини світу, мовних знань, умінь і навичок, мовних здатностей і здібностей, мовної культури і смаку, мовних традицій і мовної моди» [4, с. 27]. Особливу цінність для сучасної лінгводидактики становлять визначені дослідницею основні складники мовної особистості, зокрема: мовнокомунікативні суспільні запити, мотиваційні потреби і досконалі компетенції; ґрунтовні мовні знання і мобільність їх використання; мовна свідомість і усвідомлення себе мовними українськими особистостями; а отже, мова є для кожної особистості справою національно-культурного самовизначення; національна культуровідповідність мовної особистості; знання концептів і мовних знаків національної культури; мовна здатність і мовна здібність; мовне чуття, мовний смак; усвідомлена естетична мовна поведінка; мовна стійкість [4, с. 27].

Дидактичні настанови щодо формування мовної особистості визначено у статті Л. І. Мацько «Поетична мовотворчість Тараса Шевченка», серед яких особливо виділяємо формування «носія української елітарності як соціальнокультурного феномену, української національної ідеї, своєрідності української картини світу; знання констант української культури та її культурем, самоідентифікаційного українця» [5, с. 27].

Отже, незважаючи на різноаспектне розв'язання проблеми формування мовної особистості, окремі її складові ще потребують поглиблених лінгвометодичних розробок, особливо з урахуванням вікових особливостей мовців. Відтак, у нашій публікації увага зосереджується на виробленні мовного чуття як складової мовної особистості у молодших школярів. Як засіб реалізації окресленої проблеми ми обрали художні тексти, які активно включаються в навчальний процес учнів означеної вікової групи.

Мета нашої публікації – окреслити методичні аспекти формування

мовної особистості на початковому етапі шкільної освіти у процесі роботи над художніми текстами.

У тлумачному словнику української мови лексема *чуття* представлена цілою низкою лексико-семантичних варіантів, об'єднаних домінантними семами «здатність відчувати, сприймати зовнішні подразнення», «фізичний стан, за якого людина здатна свідомо відчувати те, що її оточує; свідомість», «підсвідоме відчуження, розуміння чого-небудь» та «психофізичне відчуття, якого зазнає людина». Таким чином, у структурі лексичного значення аналізованої лексики домінують семантими «відчуття» і «сприйняття». Відтак, з-поміж усіх наведених у словнику лексико-семантичних варіантів означеної лексики для нашого дослідження найбільш доцільним є такі: *чуття* – це здатність відчувати, розуміти що-небудь, *чутливість* до чого-небудь; *усвідомлення*, *розуміння чого-небудь*; *відчуття*; *підсвідоме відчуження, розуміння чого-небудь* [6, с. 390]. Саме, спираючись на словникове тлумачення опорного компонента у словосполученні «мовне чуття», останнє можна розглядати як своєрідну систему підсвідомих оцінок, яка відображає мовні закономірності і суспільні мовні ідеали, як мовну здатність людини. За Ф. І. Буслаєвим і К. Д. Ушинським, це унікальний дарунок і найбільша цінність людини як носія передусім рідної мови. Погоджуючись із тими дослідниками, що визначена нами складова може закладатися від народження як своєрідний талент до слова, все-таки вважаємо, що систематична робота на уроках рідної (а також і читання) із включенням художніх текстів, у яких реалізується творчий потенціал рідної мови, особливості відбору мовно-виражальних засобів конкретним автором, навіть за умови, якщо тексти об'єднані спільною темою, цілком може забезпечити формування мовного чуття у процесі шкільного навчання і виховання. Важливим є також і те, що на початковому етапі формування мовної особистості звертається увага не лише на комунікативну та когнітивну функції мови, а й естетичну. Відтак, у молодших школярів виробляється переконання, що мова є важливим засобом створення прекрасного, розвиваються естетичні почуття, уміння сприймати й оцінювати прекрасне, відтворюване за допомогою мовного багатства рідної мови, а отже, спираючись на тексти-взірці, прагнути до відбору особливих лексико-граматичних засобів для передачі власного світовідчуття.

Зазначене переконує, що мовне чуття як складник мовно-мовленнєвої компетенції має соціальну природу, є результатом мовного і соціального досвіду, опанування мовних знань, оцінки мовних засобів та їх відбору для забезпечення комунікативних, когнітивних, емоційно-експресивних і естетичних потреб. У цьому полягає цінність художніх текстів, передусім уміщених у підручниках з української мови, за якими здійснюється низка навчальних завдань, зорієнтованих на спостереження, аналіз, дослідження відповідного мовного матеріалу, розвиток мовленнєво-

комунікативних умінь і навичок.

Широкі можливості для розвитку чуття слова, доцільності його уживання у відповідних комунікативних ситуаціях, уміння відчувати й оцінювати його художньо-виразовий, естетичний потенціал, користуватися засобами мови залежно від мети висловлювання у початкових класах має робота над текстами-описами.

Зазначимо, що у системі вправ, спрямованих на формування в молодших школярів чуття мови під час навчання будувати висловлювання описового типу, значне місце необхідно відводити мовленнєвим (лексико-та граматико-стилістичним), які мають на меті навчити учнів правильно використовувати засоби мови відповідно до умов спілкування. У процесі роботи над словом до мовленнєвих вправ, на нашу думку, доцільно віднести: лексичний аналіз текстів, порівняння мовних засобів у текстах наукового та художнього стилів, обґрунтування добору тих чи інших мовних засобів, вибір із поданих лексем і виразів найбільш доцільних для побудови тексту, колективний добір мовних варіантів для правильного і красивого вираження думки.

Наше дослідження, практика показують, що для розуміння учнями ролі різних мовних категорій в оформленні і передачі думки, свідомого їх використання доцільно добирати такі вправи, у яких робота над словом проводилась би в структурі словосполучення, речення, тексту. Ефективними є такі види роботи, як: аналіз поданого тексту, виокремлення і запам'ятовування образних висловів, метафоричних утворень, порівнянь тощо, доповнення речень найбільш вдалимими словами і виразами, переказ тексту з елементами опису, добір лексики.

Спостереження над мовними засобами дають можливість виявити лексичну сполучуваність, точність та виразність слів, що забезпечує підготовку до мовностилістичного аналізу тексту. Причому помітно, що ефективність такої роботи значно підвищується, якщо аналіз проводиться у рамках мовленнєвої діяльності, оскільки за такої умови добір і використання мовних засобів набуває природності, наповнюється практичним смислом і, що також важливо, забезпечує створення навчальної проблемної ситуації. Дослідження відповідного мовного матеріалу як важливого складника формування чуття мови у молодших школярів варто практикувати в усіх класах початкової школи.

Так, засвоєнню слів-назв ознак та виробленню умінь доцільно використовувати їх у мовленні сприяє робота над загадками як одним із видів художнього тексту, оскільки досить часто має віршовану форму. З цією метою після відгадування варто пропонувати завдання, спрямовані на розвиток в учнів здатності сприймати, розуміти, відчувати зміст прочитаного. Наведемо фрагменти такої роботи з використанням загадок, у яких домінантами є прикметники.

1. За селом з'явилося море, синє-синє, неозоре. То не казка і не сон, а

зацвів у полі ... (льон).

- Якими словами описано льон? З чим порівняно у загадці цю рослину? Яку картину ви уявляєте, читаючи перше речення загадки? Розгляньте малюнок. Як іще можна описати льон?

2. *Сумно у гаях блукає, Жовті шати одягає. Золотисту стелить постіль – Жде сестрицю білу в гості (Осінь).*

- Які слова допомогли вам відгадати, що це осінь? Запам'ятайте вирази *жовті шати, золотиста постіль*. А яку сестрицю чекає осінь? Як ви довідалися?

3. *Жовтогруді щибетушки мають чорні капелюшки, сірі лапки, білі щічки, називаються ... (синички).*

- Виділіть слова, які дають змогу упізнати цю пташку? Чому у загадці вжито слова *щибетушки, капелюшки*? Чи можна описати синичку без прикметників? Поміркуйте, чи за текстом загадки можна зробити висновок, що синичка – це красива пташка.

4. *У вінку зеленолистім, У червоному намисті Видивляється у воду На свою хорошу вроду (Калина).*

- Які вислови використано у загадці, щоб показати красу калини? Запишіть і запам'ятайте вислови *зеленолистий вінок, червоне намисто*. Розгляньте малюнок калини. Опишіть її так, як це роблять письменники у художніх творах. (Для допомоги учням варто запропонувати слова та вирази, наприклад: *червоні кетяги, пишно вбрана, красуня, милує очі, зачаровує* тощо).

Така робота розвиває і зміцнює інтерес дітей до мови, збагачує їх мовлення художньо-виразовими засобами, вчить правильно використовувати словникове багатство мови.

Ефективність спостережень над лексичним значенням слова, відчуття доцільності використання його в мовленні досягається насамперед опорою на спеціально дібрані зв'язні тексти, у яких функція слова чітко виражена, а також шляхом створення мовленнєвих ситуацій. Наведемо приклади текстів і завдань для роботи над ними.

1. *Біля дороги красується ромашка. Пелюстки у неї ніби біленькі промінці. Жовтим сонечком виглядає ніжна серединка.*

- Прочитайте текст. Про що він? Які почуття викликає текст? Які слова допомогли вам уявити цю квітку? Доведіть доцільність ужитих у тексті виразів-порівнянь: *пелюстки – біленькі промінці, серединка – жовте сонечко*. Наведіть власні порівняння.

2. *Яка чудова весняна сон-трава! Вся вона одягнена у світлу пухнасту шубку. Пишна фіолетова квітка схожа на дзвіночок. А листочки ніби пір'їнки казкового птаха!*

- Яке речення показує, що автор вражений красою квітки? Який намір мав автор: точно назвати ознаки весняної квітки чи художньо змалювати її?

3. Хто це?

На дереві примостився птах. У нього довгий дзьоб і лапи, мов гачки. А як гарно він вбраний! Голівка і спинка чорні. На крильцях білі цяточки і смужки. Весь яскравий, а на потилиці яскрава пляма.

• Відгадайте, який птах описується. Які слова допомогли впізнати пташку серед інших лісових птахів? Уявіть, що вам треба розповісти про цю пташку на уроці природознавства. Як ви розказали б про неї, щоб однокласники могли добре її уявити.

4. Прочитайте тексти.

Красива осінь вишиває клени

Красива осінь вишиває клени Червоним, жовтим, срібним, золотим.

А листя просить: – Виший нас зеленим! Ми ще побудем, ще не облетим (Ліна Костенко).

Стрічки для берізок

Прийшла до беріз осінь. Принесла їм золотисті стрічки. Вплела їх берізкам у зелені коси. Вийшло із-за хмар сонце. Подивилося воно на берези і не упізнало їх: у зелених косах – золотисті стрічки. Сміється сонечко, а берези сумують (за Василем Сухомлинським).

• Поміркуйте, що об'єднує ці два тексти. Чи відповідають заголовки текстам? Який період осені зображено у текстах? Які слова допомогли вам у цьому переконатися? Випишіть ті вирази, які вам найбільше сподобалися. Зверніть увагу, якими показано дерева? Як ви розумієте вислови «красива осінь вишиває клени», «осінь вплела берізкам золотисті стрічки»? Яку картину створює речення «Сміється сонечко, а берези сумують»? Який намір мав автор: точно описати ознаки осені як пори року чи художньо змалювати її картини у період золотої осені?

Розвитку мовленнєвих умінь молодших школярів сприяють також завдання на вдосконалення побудованого висловлювання, вибір відповідного слова. Наприклад, пропонуємо завдання за такою ситуацією.

Дівчинка дорогою до школи у парку побачила дуже гарну берізку. На уроці вона розповіла про неї. Прочитайте текст. Подумайте, які слова з написаних у дужках використала Оленка, описуючи берізку.

Берізка

У парку красується (струнка, розлога) берізка. У неї (біла, коричнева, зелена) кора з білими цяточками. (Тоненькі, міцні, товсті) гілочки звисають донизу. Тихо шелестять (великі, маленькі, ніжні, вузьенькі) листочки.

Зацікавлює дітей і складання описів відомих дерев на основі спостережень, екскурсій, скажімо: – Пригадайте, якою ми бачили берізку, коли ходили на екскурсію. (Учні висловлюються.) Прочитайте текст (написаний на дошці): *На узліссі виросла кучерява берізка. Стовбур у неї прямий, стрункий. Він біліє, ніби сніг. В усі сторони розкидала вона свої*

зелені коси.

• У яку пору року ми можемо побачити берізку такою? (Влітку). Яке речення допомагає нам у цьому переконатися? Подумайте, якими словами опишемо чарівність осінньої берізки. (*Ніби казкове дерево, вся золота, гарно вимальовується на тлі голубого неба, у її коси вплелися золотисті стрічки, золотаві косиці; листочки, немов золоті монети*). Про що ми повинні сказати у першому реченні? (Про берізку, тому що в основній частині описуватимемо саме її). Пригадайте, про що слід повідомити потім. (Про стовбур, гілочки, листя). Уявіть: ви прийшли після екскурсії додому і розповідаєте батькам, яку чудову берізку бачили. Опишіть її художньо.

Наведені вправи на спостереження, дослідження відповідного мовного матеріалу, що практикуються у процесі вивчення відповідних програмових тем з української мови, забезпечують збагачення і розширення лексики молодших школярів, усвідомлення емоційної та експресивної функцій слова, відчуття доцільності їх уживання і відповідності художньому стилю, меті і типу висловлювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Боринштейн Є. Соціокультурні особливості мовної особистості / Євген Боринштейн // Соціальна психологія. – 2004. – № 5. – С. 63–71.
2. Караулов Ю. Н. Русская языковая личность и задачи ее изучения / Ю. Н. Караулов, Е. В. Красильникова // Язык и личность. – М. : Наука, 1989. – С. 3–11.
3. Куранова С. І. Основи психолінгвістики : навчальний посібник / С. І. Куранова. – К. : ВЦ «Академія», 2012. – 208 с.
4. Мацько Л. Українська мова в освітньому просторі : навчальний посібник / Любов Мацько. – К., 2009. – 606 с.
5. Мацько Л. Поетична мовотворчість Тараса Шевченка: концептуально-стилістичний аналіз в аспекті комунікативної лінгвістики / Любов Мацько // Дивослово. – 2014. – № 5. – С. 26–31.
6. Словник української мови / І. Білодід та ін. [в 11 томах]. – К. : Наукова думка, 1980. – Т. 11. – 699 с.